

דרכו של מסרן על מסורתו של אהרן בן אשר בכתר ארם צובה

הניקוד, הטעמים והמסורה בכתר ארם צובה מעשה ידיו של בעל המסורה הידוע רבי אהרן בן אשר הם.¹ הניקוד והטעמים זכו לתיאור מפורט בספרו של פרופ' ייבין על הכתר. אף מסורתו של הכתר נחקרה, וקבע הרב ברויאר כי הכתר "משנתו קב ונקי כמעט בכל מקום".² כל אלו מצדיקים מחקרים נוספים שיבדקו את דרכי עבודתו של המסרן, יתארו את סגנונו ויתחקו אחר תפיסותיו. אין לשכוח כי כתב-היד הוא אוטוגרף, וכבר העיד הרמב"ם כי מסורת בידו "שהגיהו בן אשר ודקדק בו שנים הרבה והגיהו פעמים הרבה" (הלכות ספר תורה ה, ד). גם הגהותיו ומחיקותיו של המסרן תורה הן, ואפילו טעויותיו צריכות תלמוד.³ במאמר זה נדון בכמה עניינים מקצת דרכיו של המסרן. מקצת שנינו והרבה שיירנו.⁴

א. סגנונו של המסרן

סגנון המסורה של הכתר מצטיין בקיצורו ובצמצומו. המסרן מעדיף למעט במסורות שהן ארוכות מטבען, היינו מסורה כוללת ומסורה מצרפת.⁵ אחד הסגנונות האהובים עליו הוא צירוף סיומת וחד לסוף הערה מפרטת, כגון: "והארץ ח' ראש' פסו'... וחד הארץ" (מ"ג יהושע יג, ה); "אפרתי ג'... וחד אפרתיים" (מ"ג שמ"א יז, יב). למעלה ממאה הערות מסוג זה מניתי במסורת הכתר לנביאים. כך נמצאה לו למסרן דרך

1. דעה זו נתאשרה ונתקבלה בשנים האחרונות, ודומה שאין חולק עליה. וראה: גושן, אותנטיות; ברויאר, כתר; גלצר, מלאכת הספר.
2. ברויאר, כתר, עמ' 32.
3. לאחרונה עסק מ' גלצר בתיקוני המסרן ובשכבות המסורה מן הצד הפליאוגרפי. ראה: גלצר, מלאכת הספר, בעיקר עמ' 236-247.
4. הבדיקה נערכה על-פי מהדורת הצילום של הכתר (ירושלים תשל"ז) ועל-פי לוינגר, מסורה.
5. על סוגים שונים של מסורה כוללת ראה ברויאר, כתר, עמ' 211 ואילך; ייבין (מבוא, עמ' 61) קובע שאין בכתר כלל הערות מסורה מצרפת. ובכל זאת אין למדים מן הכללות. ראה בדף הראשון בכתר הערת מ"ג לדרבים כח, מו: "ולזרעך עד עולם ל'... ובזרעך עד עולם ל'... ובזרעך לעולם ל'...".

להביא צורות יחידאיות, שבדרך כלל אינן יכולות לבוא במסורה הגדולה המפרטת. ראוי לשים לב במיוחד להערה כגון "כי נַעֲצַב אל דוד לית כות' וחד נַעֲצַב המלך על בנו" (מ"ג שמואל א כ, לד). התוספת וחד... איננה באה פה כנספח להערה בלבד, אלא היא הבסיס להערה כולה, שכן אין המסורה הגדולה נוהגת להביא מלים יחידאיות, שהרי די להן בהערת מסורה קטנה.⁶

ראוי להעיר על שימוש המונח וסימנהון בלשון המסרן. יש כתבי-יד (כגון ש, ק ומהדורת מקראות גדולות) שמונח זה מופיע בהם בדרך קבע לפני כל פירוט פסוקים הבא במסורה הגדולה. בכתר מופיע המונח לעתים רחוקות למדי, ולרוב הוא מסמן הפניה לפסוקים המנוסחת בצורה קצרה ביותר, בדרך כלל מלה אחת לכל פסוק.⁷ המסרן נמנע בדרך כלל משימוש במונחים מלא דמלא, חסר דחסר וכדומה. בכל זאת מצאתי שימוש כזה בשני מקומות,⁸ ומכאן שהמסרן הכיר דרך זו של תיאור הכתיב, אך השתדל להימנע ממנה. הוא העדיף בדרך כלל לנקוט את דרך התיאור המפורש, כלומר להציג את הכתיבים השונים האפשריים במלה ולמנות את הפסוקים שבהם מצוי כל כתיב.⁹

במקום אחד מצאתי חריג במסורה הגדולה: היא מביאה מניין, אך אין בה כלל פירוט של פסוקים: "כל סיפרא אותה אותם אותי אותו מל בר מן ג' חס" (מ"ג לשופטים יא).¹⁰ להסבר מקום זה יש להעיר שתי הערות. ראשית, המסרן הגיע בהערתו אל השורה השלישית של כתיבת המסורה, והדבר גרם לו לשאוף לקיצור. שנית, והוא העיקר, ההערה איננה מופיעה ליד אחד משלושת החסרים, אלא בצמוד לקטע שמרובות בו הצורות המלאות אותו, אותי ואותם. נראה שעיקר מגמתו של

6. לעתים רחוקות משתמש המסרן בשיטה זו להביא כנספח להערה צורה הבאה פעמיים, כגון: "בחרב ברעב ח' ... ותר יין ובחרב וברעב..." (מ"ג ירמיהו כז, יג).
7. בכ"י ק באות הערות רבות שבסופן וחד במסורה הקטנה. ושם נמנע מכך מסרן הכתר בשל הצורך בניקוד בהערות רבות מסוג זה להבחנה בין הסוגים. וראה דברינו להלן על הניקוד הכבלי בכתר.
8. אולם אין קביעות מוחלטת בשימוש במונח זה. לעתים הוא בא גם כשההפניות ארוכות ולמשל הערת מ"ג ירמיהו לד, ט על המלה אחיהו), ויש סימנים בני מלה אחת לכל פסוק שאין המלה וסימנהון באה בראשם (כגון הערת מ"ג לירמיהו נא, ט על הצירוף אל-ספר).
8. "באלים ב' בתר' לשב'... קדמיה חס דחס" (מ"ג לישעיהו גז, ה); "על זרועותי דשמשון שלי' דשלי'..." (מ"ג לשופטים טז, יד). במקום אחד מצאתי ניסוח אחר: "...היתן כפיר (עמוס ג, ד). אריה טרף (נחום ב, יג) – חס' בכולו" (מ"ג לנחום שם, באשר לכתיב המלה מעונותיו).
9. לדוגמה: "יסרני פלשתים ושלחריי אויבנו כתב. וכל עזרא אויבינו כתב בר מן חד כתב איבינו... וכל שאר קרייה דכותה איבינו כתב" (מ"ג לשופטים טז, יג-יד).
10. במקומות אחדים יש פירוט של מניין אחד, ואילו מניין אחר באותה ההערה בא בלא פירוט. לדוגמה: "ידך ה' חס' בסיפ'... וכל קרייה דכותהון בר מן י"א מל" (מ"ג לתהלים קלח, ז).

המסרן במקרה זה הייתה להצביע על העובדה שנוטיית את באה בכתוב מלא בספר שופטים, ולא למנות את המקומות הבודדים החסרים.¹¹

מאפיין נוסף שמנה ייבין במסורת כתר ארם צובה הוא, שאין בה זכר למחלוקות בנוסח המקרא (ייבין, מבוא, עמ' 116). דומה, שלא רבים הם כתבי־היד הדומים לכתר בעניין זה. חריג אחד לכלל זה היא רשימת חילופי מדינחאי ומערבאי שהייתה בסוף הכתר,¹² אך אין לדעת אם רשימה זאת מעשה ידי המסרן היא. מעניינת במיוחד היא הערת המסורה הקטנה לשמואל ב ז, כ. במקום זה יש מחלוקת קשה בין כתבי־היד. כתבי־היד ל, ק, ש, גורסים כאן בכלל, וכך הייתה גם גרסתו הראשונה של הכתר. אולם האות בית גורדה ושונתה לכף, ונוסח זה (ככל) הוא גם נוסח ד, והוא נתמך בהערת מ"ג בכ"י ל. לפי מסורה אחרת, תיבה זו נתונה במחלוקת בין מדינחאי למערבאי.¹³

הערת המסורה הקטנה בכתר מתייחסת למחלוקת זאת ומזכירה את הנוסח המחוק בכלל, ויש בה אפוא חריג לשיטת המסרן שלא להעיר על שיטות ומחלוקות. אלא שבשלב מאוחר נמחקה המסורה בקווים מאונכים צפופים, וקשה לשחזר במדויק את הכתוב בה. כמו כן אינני יודע, אם המוחק הוא המסרן שחזר בו או מישהו אחר. מכל מקום, בהערה זו ארבע מלים, ושתי האחרונות הן "בכל אשר". הראשונות – "בספ' ספר" (?).¹⁴ ככל הנראה הוזכר פה שם של ספר, קבוצת ספרים או אסכולה של מסרנים.

ב. תיקוני המסרן

כבר אמרנו, שבמקומות רבים בכתר ניתן להבחין בשינויים של המסרן: מהם תיקונים ושינויים בנוסח הפנים, בגלל טעות הסופר או לשם שינוי כתיב מלא לחסר ולהפך;¹⁵ מהם שינויים, תיקונים, תוספות ומחיקות במסורה הקטנה ובמסורה הגדולה. מ' גלצר תיאר תופעה זו מן הצד הפליאוגרפי, ויש מקום להשלים את התמונה ולבדוק את תיקוני המסורה לגופם.

נפתח תחילה בהערות או בחלקי הערות שנוספו במאוחר. הן ניכרות בכתבתן הגסה; ולפעמים הן ניכרות גם במקומן, כגון שהן חורגות מן המקום הרגיל המיועד

11. מ' כהן ("קווי יסוד לדמותו העיצורית של הטקסט", עיוני מקרא ופרשנות, רמת-גן תש"ם, עמ' 164–169) מצביע על מסורות כתיב לא-טברניות הנהוגות כתיב חסר בצורות הנטייה של את, ואולי בא המסרן להוציא מדעתם של אלה.

12. ראה עופר, קאטוטו, עמ' 306–308.

13. כך בכ"י ל^מ לנביאים. תודתי לרב ברויאר שהעיר לי על כך.

14. "ייבין, כתבי־יד קרוב מאוד לכתר ארם צובה: ל¹¹, טקסטוס יב (תשמ"ה), עמ' כג, קרא כאן (על פי הערה דומה בכ"י ל¹¹): "בספ' מוגה בכל אשר". אך קשה לאשש קריאה זו.

15. ראוי להעיר שאין בכתר תיקונים גסים, כגון מחיקה של שורות שלמות או השמטה שהושלמה בין השיטין ומחוץ לטור. בכ"י ל, למשל, תיקונים כאלה הם תופעה לא נדירה.

לכתיבת המסורה, או שהערה מתחילה מימין העמודה והמשכה בשמאל העמודה, או שמחוסר מקום נכתבו בהערות המסורה הקטנה שתי מלים או יותר בכל שורה. מבחינת התוכן נציין פה שני סוגים שכיחים: סוג אחד, המצוי הרבה בשכבה המאוחרת של המסורה, הוא הערות הסירוגין, היינו אותן הערות המוסרות על רצף מסוים של מלות יחס בפסוק.¹⁶ סוג שני של תוספת להערה קיימת הוא בעל חשיבות מיוחדת. המסרן משלים את חלקה השני של הערת המסורה, וחלק זה מגדיר בעצם את תחום הייחוס של החלק הראשון. לדוגמה: על המלה ויבוא נמסר בישיעהו לת, א: "הי' מל' וכל מגלה דכות ב'מ' ב'". המסורה הגדולה שם מונה את חמישה-עשר הפסוקים שבהם באה תיבת ויבוא בכתיב מלא ויו, וכן את שני הפסוקים במגילת אסתר שבהם היא באה בכתיב חסר (ויבא). במקומות אחרים בתנ"ך, כגון ביחזקאל יד, א, מופיע רק חלקה הראשון של ההערה: "הי' מל'". הערה כזאת יכולה להטעות, שכן הקורא שאינו מכיר את המסורה על מלה זאת עלול לפרש שבכל התנ"ך (כולל מגילת אסתר) יש רק 15 מלאים. קיצור כזה של הערות המסורה, אף שיש בו הטעיה מסוימת, מצוי בכתיב היד של בעלי המסורה ואף בכתר, אולם חשוב לציין שבמקרים מסוימים עמד המסרן והשלים בשלב מאוחר את סופה של ההערה. במסורה שהבאנו כאן (על לשון ויבוא) השלים המסרן את סופה של ההערה בשני מקומות במקרא (שמואל א ד, יג – תחילת ההערה מימין לטור, וסופה בכתב גס מאוד משמאל; מלכים א כב, טו).¹⁷

שינויים מסוג אחר הם שינוי המניין שנרשם תחילה בהערות המסורה ותוספת פסוקים לפירוט שבמסורה הגדולה. יש שהמסרן שכח תחילה להביא את אחד הפסוקים, והוא משלים אותו בשלב מאוחר. יש שמצא פסוק נוסף הראוי להיכלל ברשימה כלשהי, והוא מוסיף אותו לרשימה ומשנה את המניין שנרשם בראשה.¹⁸

16. הדוגמות הבולטות בספר יהושע: מ"ק ז, יז: "ח' פס בסי את את את"; הערה דומה י, כד; מ"ק יא, כא: "ב' פסו מן מן מן מן"; מ"ק יז, ז: "י"ד פסו' על אל אל"; מ"ק יז, יח: "ב' פסו' כי כי כי כי" (למעשה צ"ל 5 פעמים); מ"ק ומ"ג כד, טו: "ד' פסו את את את את את". הערת מ"ק לשופטים ג, ז הגיעה עד שורות המסורה הגדולה, ולכן נאלץ המסרן לקצר בסופה ולכתוב בראשי תיבות: "ד' פסו' את את א ו (=את ואת)".

17. דוגמאות נוספות לתוספת ממין זה: מ"ק דברים כח, מא: "ולא יהיו – ג' [וכל יחזקאל ב'מ'א']" – חלקה הראשון של התוספת מימין הטור וחלקה השני משמאל; מ"ק שם לב, ח: "בני אדם – ו' [וכל תלים ומשלי במא]; מ"ק שמ"א ט, ג: "האתנת – ל' חס' [וכל אורי]". על סוג זה של "קיצור בלתי חוקי" של הערות המסורה ותוצאותיו ראה ברויאר, כתר, עמ' 262; עופר, עניינות, עמ' 378–379. לוינגר (מקוריותו, עמ' טו) הזכיר כמה מן התוספות, אולם לא כיוון להסברן המדויק.

18. כגון מ"ג תהלים קטו, א: "ט' סופי פסוק' מן ד' מלין קדמית' ותלית' לא נסב ו". מסורה זו מונה את הפסוקים שבהם המלה שלפני האחרונה זהה לזו שלפני פניה ובשתייהן אין ויו החיבור. תחילת גרשם המניין ח', ואחר-כך נוסף הפסוק "בתוך אפרים בתוך" (שופטים יב, ד) בתחתית הרשימה בכתב גס ושלא במקומו על פי סדר התנ"ך, והמניין הכולל תוקן.

מקרים הראויים לתשומת לב מיוחדת הם המקרים שבהם שינה המסרן את דעתו לגבי כתיב של מלה כלשהי, ושינוי זה גרר שרשרת של שינויים במסורה. בהמשך פרק זה נדון בפירוט בשתי דוגמאות ממין זה.

גם ברישום הערות המסורה הקפיד המסרן על היופי החיצוני, ואין אנו מוצאים תיקונים גסים כגון כתיבה בין שורות המסורה או תיקונים בשוליים. לעתים נזקק המסרן לשיטות מתוחכמות כדי לבצע את התיקון באופן "אלגנטי". נביא שתי דוגמאות לתיקון כזה (שתיהן בעמוד אחד, עמ' מד במהדורת הפקסימיליה):

הפסוק "ויתעם מנשה" (מלכים ב כא, ט) נכתב בכתב גס ולא בסדר התנ"ך במ"ג לשופטים ג, ז: "עשייה את הרע ז'. כי ימצא בקרבך (דברים יז ב). ויתעם מנשה (מלכים ב כא, ט). כי ידעתי (דברים לא, כט)...". נראה שהשמיט המסרן בטעות את הפסוק ממלכים, ולא יכול היה להוסיפו בסוף הרשימה, כי שם מתחילה הערה אחרת. הוא קיצר אפוא את ההפניה לפסוק הראשון (אפשר לשער שהיה כתוב "כי ימצא בקרבך איש או אשה"), ובמקום שהתפנה רשם את הפסוק שהושמט.¹⁹

גם בהערת מ"ג אחרת לאותו הפסוק, המפרטת "ז' פס' את את את ואת", אני משער שאחד הפסוקים נוסף במאוחר, וכמה סימנים לכך: (1) מסורה זו מונה שבעה פסוקים, ואילו הערת המסורה הקטנה באותו עמוד מונה שישה בלבד; (2) הפסוק "ושלחתי את הצרעה" (שמות כג, כח) בא ברשימה שלא על פי סדר המקרא; (3) הרשימה משתרעת לרוחב של עמודה וחצי, והדבר חריג למדי בכתר. הערות המסורה הגדולה בנויות בדרך כלל במתכונת עמודות הטקסט, ורוחבן כרוחב עמודה אחת או שתיים או שלוש. נראה שתחילה נרשמו רק שישה פסוקים על רוחב עמודה אחת, ואחר-כך הרחיב המסרן את השורה הראשונה והוסיף את הפסוק הנוסף שלא במקום שהיה ראוי לו. ועתה נבדוק שני מקרים שבהם שינה המסרן את דעתו לגבי הכתיב: "רגלך" (יהושע ה, טו) ו"חטאותם" (ישעיהו נט, א).

המסורה על כתיב "רגלך"

המסורה מונה את המקומות שבהם באה הצורה רגלך בכתיב חסר יוד, כדי להבדיל בינם ובין המקרים שבהם באה רגליך בכתיב מלא.²⁰ וכך הם דברי המסורה הגדולה לתהלים קי, א:

כל כתיביי רגלך חס' בר מן חד. עד אשית איביך הדם לרגליך (תהלים קי, א). וכל אורייתא ונביאייא דכות' בר מן ה' חס'. משנה תורה (דברים כח, סה; כט,

19. אפשר גם שהמניין שנרשם תחילה היה ו', ואחר כך שונה לז'.

20. אין המסורה הטברנית נוהגת להבחין במקרה זה ובדומיו בין צורת היחיד בהפסק ובין צורת הרבים. שהרי אין כל הבחנה בהגייה בין שתי הצורות, וממילא ההבחנה ביניהן תלויה בהקשר ובפרשנות, ובמקרים רבים איננה חדי-משמעות.

ד; לד, ג). תחליץ (ישעיהו כ, ב). אם תשיב (שם נח, ג). הטבעו (ירמיהו לח, כב). יהושע (יהושע ה, טו).

תיאור הכתיב בא פה בדרך מסובכת למדי. כל היקרויות המלה בכתובים חסרות, חוץ מאחת; בתורה ובנביאים כולן מלאות חוץ מחמש, שהן ארבעה פסוקים וספר אחד, ספר דברים (שכל שלוש היקרויות המלה בו הן חסרות).

עיון בהערה זו בכתר מלמד, שהמלה יהושע שבסוף ההערה היא תוספת מאוחרת בכתב גס, וגם מקומו של הכתוב ברשימה אינו מתאים לסדר המקרא. אפשר להבחין שהמניין ה' הוא פרי תיקון, והמניין המקורי היה ד'.²¹

מבדיקת הפסוקים הנזכרים פה עולה, שמסרן הכתר חזר בו במקום אחד ושינה את כל הערות המסורה בהתאם לכך. נוסח הכתר ביהושע ה, טו היה תחילה רגליך מלא יוד, ואחר כך נמחקה היוד והורחב גגה של האות ך. בצד הגיליון נרשמה הערת מסורה קטנה לפי השיטה המתוקנת, בכתב גס האופייני לתיקונים המאוחרים בכתר (בן אשר בזקנותו): "ה' חס וכל כתיב' במא". הערה זה נמצאת גם בשלושת הפסוקים האחרים, אלא שבכולם תוקן מניין ד' למניין ה': בפרק כ בישעיהו ניכר שהאות הא כתובה על המחק, ואילו בישעיהו נח ובירמיהו לח נוסף קו לאות דלת, ובכך היא הפכה להא.²²

כל השינויים האלה עולים בקנה אחד: תחילה מנה המסרן ארבעה חסרים, מתוך שסבר שהכתוב ביהושע מלא; ואחר כך חזר בו, מנה בכל מקום חמישה חסרים, וכלל בהם את הכתוב ביהושע.

מעשה עלינו לבדוק את מקורות המסורה האחרים, ולנסות להסביר מה סבר המסרן מעיקרא ומדוע חזר בו. רוב מקורות המסורה מוסרים את המניין ה', כגרסתו האחרונה של הכתר:²³

1. כ"י ל יהושע ה, טו, מ"ק: ה' חס'; מ"ג: רגלך ה' חס. כל משנה תורה. ויאמר שר צבא ה'. ונעלך תחליץ מעל רגלך. אם תשיב משבת. הטבעו בבזך רגלך. וכל כתיבייה דכותיה ב'מ'א' עד אשית אויבך הדם.
2. מ"ק ש' ירמיהו לח, כב (וכן ישעיהו נח, ג): ה' חס וכל כתוב דכו בר מן א.

21. בשל דוחק המקום לא רשם המסרן את ההפניה המלאה לפסוק שהייתה ראויה לבוא פה, כפי שהיא באה במקורות המקבילים: "של נעלך דיהושע" (להבדילו מן הפסוק המקביל בשמות).

22. בירמיהו היה כתוב, כנראה, "ד' חס", ובשלב מאוחר הפכה הד' לה', ונוסף "וכל כתי במא".

23. ראה ברויאר, כתר, עמ' 114. ברויאר לא ציין שם את הערת המסורה הגדולה של הכתר שאנו עוסקים בה, וכנראה נשמטה לו משום שאינה מופיעה בסמוך לאחד מארבעת החסרים שבנביאים, אלא דווקא בתהלים.

3. דפוס מקראות גדולות, ישעיהו כ, ב, מ"ק: ה' חס; מ"ג (בשיבוש): רגלך ה' חס בליש' בקריא' וסימ' ויאמר אל תקרב הלום של נעלך (בשמות). והם תכו לרגלך. של נעלך דיהושע. ונעלך תחלץ מעל רגלך. אם תשיב משבת רגלך. הטבעו בבוץ רגלך. וכל כתוב' דכוו' חס' במ"א מל' עד אשית אויביך הדום.

אולם גם המניין ד' נמצא במקורות המסורה:

1. דפוס מקראות גדולות, ישעיהו נח, יג, מ"ק: ד' חס'.
2. כ"י המוזיאון הבריטי Add. 15,251, יהושע ה, טו, מ"ק: רגלך – ד' חס'.
3. כ"י המוזיאון הבריטי Harley 5711; צוטט בידי גינצבורג, ר 208b: רגלך ד' חס' בקרי'. וסימנהון של נעלך (יהושע ה, טו). ונעלך תחלץ (ישעיהו כ, ב). אם תשיב משבת (שם נח, יג). הטבעו בבוץ (ירמיהו לח, כב). וכל משנה תורה וכתו' דכוו' חס' במ"א מל' לרגלך (תהלים קי, א).
4. מ"ג ש' ביהושע ה, טו: כל משנה תורה רגלך חס'. וכל נביאים מל בר מן ד חס וסימנה' של נעלך מעל רגלך דיהושע. ונעלך תחלץ מעל רגלך. אם תשיב משבת רגלך. הטבעו בבוץ רגלך. וכל כתוב' דכות בר מן חד עד אשית אויביך הדום לרגלך. [מ"ק ש' שם: ?? חס' וכל משנה תורה וכ' דכ בר מן ??]

בשתי ההערות האחרונות נמסר אמנם המניין ד', אך אין מחלוקת של ממש בין ובין המונים ה', כי הערות אלה מונות את משנה תורה בנפרד. אולם יש גם הערות המבטאות מחלוקת:

גינצבורג, ר 208: רגלך ה' חס וסימנ' אלה הדברים כול'. של נעלך דיהושע. הטבעו בבוץ. אם תשיב משבת רגלך. וכל כתו' דכוו' במ"א הדם לרגלך.

נמסר פה המניין ה', אך פורטו רק ארבעה, ולא נזכר הכתוב בישעיהו כ. ומסתבר שאין פה סתם השמטה, אלא שיטה חולקת או ערבובי שיטות.²⁴ מקורות המסורה חלוקים אפוא ביניהם לגבי מספר המקומות שבהם רגלך חסר. יש המוסרים ד' ויש המוסרים ה'. אלא שאת המספר ד' פירשו המסרנים בשלוש דרכים שונות, ומכאן הגיעו למסקנות שונות לגבי המלאים והחסרים: פירו ש א: מניין ארבעת המקומות אינו כולל את שלושת הפסוקים שבספר דברים. ארבעת הפסוקים הם אפוא ביהושע, בישעיהו (אחד בפרק כ ואחד בפרק נח) ובירמיהו. כך בהערה שהביא גינצבורג בסימן ר 208b, כך במסורת ש₁, ואפשר שזהו גם הפירוש

24. ייתכן שגינצבורג ניסה ליישב את הסתירה כשציין שני מראי מקומות לספר דברים, שנמנה בראש הרשימה. אולם ברע ששמנה ספר דברים כולו ברור שהוא נחשב אחד ולא שניים, מה גם שיש בספר דברים שלושה חסרים.

שאימץ מסרן הכתר לאחר שחזר בו. לאחר פירוט ארבעת הפסוקים יש אפוא להמשיך "וכל משנה תורה וכתו' דכו' חסר במ"א מלא".

פירוש ב: הכתוב בישעיהו כ אינו כלול במניין החסרים, ויש אפוא לגרוס בו "ובעלך תחליץ מעל רגליך". כך אמנם נוסח ל, ק שם, וכך עולה מהערת המסורה שהדפיס גינצבורג בסימן ר 208, המשמיטה את הכתוב הזה (אף שהיא מונה ה' חסרים).

חשוב במיוחד לציין כי המסורה של כ"י ק מתאימה לשיטתו של כתב-היד, שהרי במסורה הקטנה ליהושע ה, טו נמסר "ג' חס בנב", ואלה הם דברים מפורשים שאינם תלויים בשום אופן בפרשנות. אמנם במסורה הקטנה בירמיהו לח, כב נמסר "ה' חס", ואפשר שיש בכך עדות לשיטה האחרת,²⁵ אולם אפשר גם שמסרן כ"י ק פירש את חמשת החסרים בהתאם לשיטתו: שלושה פסוקים בגביאים, הרביעי הוא משנה תורה, והחמישי הוא "כל כתובים בר מן חד". אם יכולים פסוקי ספר דברים להימנות כאחד יכולים גם פסוקי הכתובים להימנות באותה הדרך. בדרך זו אפשר להסביר גם את הערת המסורה שהביא גינצבורג (ר 208), שבכותרתה נאמר "ה' חס" ובפרטם לא נמנו אלא ארבעה: אפשר שכתובים (במ"א) הם החסר החמישי.²⁶

פירוש ג הוא ייחודי לכתר לפני התיקון: הכתוב ביהושע הוא בכתוב מלא, "של נעלך מעל רגליך" (ואילו בישעיהו פרק כ הכתיב חסר).

לסיכום, שני מספרים נמסרו במסורה לגבי כתיב המלה רגלך: יש שמסרו ד' ויש שמסרו ה'. אולם שני המספרים תלויים בפרשנות. שלושה פירושים נאמרו לגבי המספר ד', ובהתאם להם נחלקו בכתוב המלה ביהושע ובישעיהו. אפשר שגם המניין ה' היה נתון לוויכוח פרשני, שכן ניתן ליישב גם אותו עם השיטה שלפיה אחד הכתובים (ביהושע או בישעיהו) הוא מלא. מסרן הכתר התלבט בין שני המניינים. לבסוף חזר בו ממניין ד' למניין ה' ומכתיב רגליך ביהושע ה, טו לכתוב רגלך.

המסורה על כתיב "חטאותם"

מבחינה של הערות המסורה בכתר לגבי כתיב המלה חטאותם אפשר ללמוד, שגם פה חזר בו המסרן והחליף שיטתו. נביא אפוא תחילה את חומר המסורה שבכתר:

25. כפי שפירש ברויאר (כתר, עמ' 114); הוא הביא מסורה זו כסיוע לנוסח רגלך בישעיהו כ, ב. הלשון "וכל כתוביא דכותיה" מקשה על פירוש זה, ואפשר שיש להשמיט את המלה דכותיה. 26. לאחר השלמת המאמר מסר לי הרב ברויאר, כי אמנם במ"ג של כ"י ל^מ (שהוא חוקר את מסורתו) באה בדברים כט, ג הערה הזוהי לזו שהדפיס גינצבורג, אך בלא המלה דכותיה. הנוסח שהדפיס גינצבורג מצטרף אפוא לדוגמאות של "ערבובי סגנונות" שהביא ברויאר (כתר, עמ' 265 ואילך [סגנון III]).

1. מ"ג מיכה ז, יט – חטאותם ג' מל ובסיפרי'. זבחי הבהבי (הושע ה, יג). העמיקן שחתו (שם ט, ט). ישוב ירחמנו (מי' ז, יט). [המניין ג' והמלה ובסיפרי כתובים על המחק].
2. מ"ק מיכה ז, יט: ג' מל' [המספר רשום על המחק].
3. מ"ק הושע ה, יג: כל סיפרא מל' [בכתב גס].
4. ישעיהו נח, א: נוסח הפנים תוקן: חטאותם < חטאתם. מ"ק: ג' היינו שלוש היקרויות של צורת הרבים (בלא התייחסות לכתיב), מלבד פרשת אחרי מות ושלוש פסוקים דומים, כמוסבר להלן].

שרשרת השינויים המתוארת מובילה למסקנה, שתחילה נרשמה בכתר מסורת כתיב שונה לגבי מלה זו. הכתיב בישעיהו נח, א היה מלא, והערת המסורה הגדולה למיכה ז, יט מסרה ככל הנראה: "חטאותם ד' מל. קרא בגרון (ישעיהו נח, א). זבחי הבהבי. וכו'". בשלב מאוחר חזר בו המסרן והגיע למסקנה, שהכתיב בפסוק בישעיהו הוא חסר (חטאתם). הוא תיקן אפוא את הכתיב בישעיהו, וכן את המסורה הגדולה במיכה. את המספר ד' מחק, וכתב תחתיו ג' (וכך עשה גם במסורה הקטנה שם). גם את מלות ההפניה לפסוק בישעיהו מחק, ובמקום שנתפנה רשם את המלה ובסיפרא.

כתיב המלה חטאותם לשיטת הכתר הוא אפוא כדלקמן: המלה באה תשע פעמים בתנ"ך; בשישה מקרים הכתיב חסר (ארבעה בתורה, אחד בירמיהו ואחד בישעיהו), ובשלושה מקרים הכתיב מלא (כולם בתרי-עשר). הניסוח ובסיפרא עדיין אינו משקף את מלוא התמונה, שהרי לא רק שכל המלאים הם בתרי-עשר, אלא שכל היקרויות המלה בתרי-עשר הן בכתיב מלא. מעתה עולה האפשרות לתאר את הכתיבים השונים של חטאותם בתנ"ך בדרך אחרת, בלא מניין כלל: כל הבאים בתרי-עשר מלאים, וכל השאר חסרים. בדרך זו בחר המסרן בהערה שהוסיף בהושע ה, יג: "כל סיפרא מל'" (אלא שלא תיאר את הכתיב בשאר המקרא, ולא הוסיף "ושארא חסר"). הערת מסורה קטנה בניסוח כזה בלא מניין נדירה בכתר, ואולי אין כדוגמתה.²⁷

27. כדאי להביא כאן כמה מקרים שבהם על המסורה לבחור בין דרך התיאור במספרים ובין תיאור קצר יותר, המבוסס על הבחנה בין ספרים שונים: השם גיחון מופיע במקרא שלוש פעמים בכתיב מלא ושלוש בכתיב חסר יוד. המסורה הקטנה בכתר מוסרת בשני מקומות ג' מל' ובמקום אחד ג' חס', ואילו המסורה הגדולה מבחינה בין הספרים: "מלכים גחון, בגחון כתב, ושאר גיחון" (מ"ג א דה"ב לב, לו; מ"ק א שם; שם לג, יד; מ"א א, מה). הפועל וימיתו בא שלוש פעמים בכתיב מלא יוד ושלוש בכתיב חסר. המסורה הקטנה מוסרת בכמה מקומות ג' חס' (כגון מ"ק א שמ"ב ד, ז; יח, טו; מ"ק ד מל"ב יד, יט), ואילו המסורה הגדולה (מ"ג ד מל"ב יד, יט) מבחינה על פי ספרים: "דנביאים וימתו כת' חס' דחס', דכתובים וימיתו כת' חס' ו'". גם כתיב המלים כותרות ופתוחות נמסר לפי ספרי המקרא בהערת המסורה הגדולה של הכתר: "מלכים כרת פתח כתב, דברי הימים כרתות פתחות"; ואילו המסורה הקטנה מוסרת "פתחת – ב' חס' (מ"ג א מל"א ה, כט; מ"ק א שם).

מבדיקת חומר המסורה על המלה חטאתם עולה, כי יש הערות רבות המונות את צורת הרבים חטאתם בניגוד לצורת היחיד. יש המונים תשע היקרויות של צורת הרבים (וכן כל בחטאתם – פעמיים במקרא; צורות היחיד נקרות 18 פעמים במקרא). יש שמנו שלוש צורות חטאתם ברבים, והוסיפו את כל פרשת אחרי מות (שלוש היקרויות) ואת הפסוקים שמופיע בהם הביטוי "יזכר עונם ויפקד חטאתם" (שלוש היקרויות: ירמיהו יד, י; הושע ת, יג; ט, ט).²⁸

רק הערות מעטות מתייחסות לשאלת הכתיב של צורת הרבים, חטאתם או חטאותם. יש המוסרים "ג' מל'", כמסורת הכתר לאחר התיקון.²⁹ גינצבורג מביא הערת מסורה גדולה מכ"י המוזיאון הבריטי Add. 15,251, המעיר לגבי ארבע היקרויות המלה בתורה "הלין דאורי' חס'", ולגבי ההיקרויות האחרות "הלין מלא", היינו חמישה מלאים.³⁰ לא מצאתי עדות למסורה ממוצעת בין שתי הדעות המונה ארבעה מלאים, כפי שהייתה כנראה מסורת הכתר קודם התיקון.³¹

משמעות מיוחדת למונח "מלא"

בשלושה מקומות מופיע במסורה הגדולה שימוש מיוחד של המונח מלא: ויו החיבור בראש המלה נקראת מלא. שימוש זה הוא מזור, שכן בדרך כלל משמש המונח מלא לציון אס-קריאה שאפשר לה שתבוא ואפשר לה שלא תבוא, ולא לציון ויו עיצורית. שלוש ההערות שבהן מופיע המונח בנויות באותה מתכונת, ועל פיה אפשר להבין מה ראתה המסורה לבקוט לשון חריגה זו. בכל אחת משלוש ההערות נמנים ב' מלאים, כאשר האחד הוא "מלא" רגיל, באס-קריאה, ואילו חברו פותח בויו החיבור; וכך הוא לשון המסורה: "חד מלא בראשה וחד מלא במצעה". יש כאן אפוא מעין תכסיס של המסורה לצרף שני יחידאים למסגרת אחת. בבואנו לבדוק את גישתו של מסרן הכתר להערות מסוג זה נציין תחילה, שהסגנון המיוחד שהצבענו עליו מצוי רק במסורה הגדולה. המסורה הקטנה מוסרת בכל שלושת המקרים הערות ליתא; לגבי בן הזוג המלא נמסר "ל' מל'", ובאשר לחברו בעל ויו החיבור נמסר "ל'" (ופעם אחת "ל' וחסר"):

28. דוגמות להערה מהסוג הראשון נמצאות אצל גינצבורג, ח 156, רשימות b, c (המונה עשר); המוזיאון הבריטי Add. 15,251, מ"ק במדבר טו, כו. להערה מן הסוג השני – גינצבורג, ח 156a; ק בישעיהו נח, א, במ"ק ובמ"ג; המוזיאון הבריטי Add. 15,251, מ"ג במדבר טו, כו.
29. המוזיאון הבריטי Add. 15,251, מ"ק מיכה ז, יט; המוזיאון הבריטי Add. 15,251, מ"ק ויקרא טז, לד. במ"ג ש' ויקרא טז נמנו תשעת הפסוקים וצוינו המלאים והחסרים, אלא שנמחק חלק מן ההערה. נראה שאף מסורה זו מנתה שלושה מלאים, והם שלושת הפסוקים מתרי-עשר.
30. הלשון הלין וכן המונח דומיה שבהערה זאת מצביעים על מקורה במסורה הבבלית. אפשר שעובדה זאת מסבירה גם את המניין יוצא הדופן בהערה זו: י'.
31. מנחת ש"י (להושע ט, ט) מתלבט בשאלת הכתיב בתרי-עשר, אך לא הייתה לפניו כל מסורה מפורשת העוסקת בכתיב, ולכן הסיק שכל תשע היקרויות שוות בכתיבן.

1. מ"ג ישעיהו סו, ג: זובח ב' מל חד מל בראשה וחד מל [< חס] במצעה. זובח השה (שם). ונדר זובח משחת (מלאכי א, יד). מ"ק ישעיהו שם: ל' מל'. מ"ק מלאכי שם: ל'.
2. מ"ג מלאכי ג, א: פתאום ב' מל'. חד מל' בראשה וחד מל' [במצעה]. ופתאם יבוא (שם). חץ פתאום (תהלים סד, ח). מ"ק תהלים שם: ל' מל'. מ"ק מלאכי שם: ל' [הערת המסורה הגדולה מחוקה בגרד ובקוים].
3. מ"ג דה"ב כו, כג: מצורע ב' מל'. חד מל' במצע' וחד מל' בראשה. ואל יכרת מבית יואב זב ומצרע (שמ"ב ג, כט). כי אמרו מצורע (דה"ב, שם). מ"ק דה"ב שם – ל' מל'. מ"ק שמואל שם: ל' וחס'.

יתרה מזאת, דעתו של המסרן לא הייתה נוחה מהערות אלו של המסורה הגדולה. רק אחת מהן, האחרונה שהבאנו, הניח כמות שהיא. את השנייה ביטל בגירוד ובשני קווים ניצבים, ואילו בהערה הראשונה הכניס תיקון: במקום "וחד מל" כתב "וחד חס". אלא שתיקון זה לא עלה יפה. כנראה נתכוון המסרן למסור "זובח ב. חד מל וחד חס", כסגנון הרגיל בכתר, אולם הוא לא תיקן את המסורה עד תום, וכך נוצר לשון כלאיים חסר מובן: "ב' מל, חד מל בראשה וחד חס במצעה".³²

ג. טעויות המסרן

למרות דיוקו הרב של המסרן ולמרות ניסיונותיו לתקן ולשכלל את המסורה הוא לא נמלט מטעויות. מתקבל הרושם שבשכבה המאוחרת של המסורה הטעויות מרובות יותר,³³ ומרובים גם המקרים שהמסרן חורג ממקום הכתיבה הרגיל ובכך פורץ את המתווה המיוחד של הערות המסורה הגדולה. הדברים מתאימים כמובן לסברה שהערות אלו כתב בן אשר בשלהי ימיו, כשכבר לא היה במלוא כוחותיו. נביא כאן שתי טעויות שטעה המסרן: בראשונה סבר לתקן ולא הצליח, ובשנייה טעה טעות האופיינית דווקא למסרן מובהק.

32. לא מן הנמנע שתיקונים אלו במסורה מיד אחר באו, ומכל מקום מגמתם כמו שביארנו. במ"ג ש' דניאל יא, ל מופיעה רשימה אלף-ביתית ובה 22 זוגות פסוקים מן הסוג הזה ("חזי מל' במציעה וחד מל' בראש"). ברשימה זו מופיעה רק אחת משלוש המלים הנדונות בכתר (המלה מצורע).

33. כבר הזכרנו למעלה את מ"ק יהושע יז, יח: "ב' פסו' כי כי כי כי", ולמעשה צ"ל חמש פעמים כי. טעות דומה לזו בדה"ב כח, יח (שש פעמים את/ואת במקום שבע) גרמה לשינוי גוף הטקסט וליצירת נוסח שאינו מתאים למסורה, כפי שציין הרב ברויאר ב"הנוסח ומקורותיו" במהדורת דעת מקרא לכתוב זה.

1. תוספת פסוק שאינו חסר

במ"ג א לירמיהו ה, יג באה הערת סירוגין:

י' פסוק' אין ואין באמצע פסוק'. ויאמר אין קול (שמות לב, יח). ויריחו סגרת (יהושע ו, א). יי-הוה אין כמוך (דברי הימים א יז, כ). על כן גדלת (שמואל ב ז, כב). ויאמרו לו (שם כא, ד). יי אין כמוך (הפסוק נמנה שוב). ועתה הגיח יי-הוה אלהי (מלכים א ה, יח). ישא ביום (ישעיהו ג, ז). אסף אסיפם (ירמיהו ח, יג). וכליתי את חמתי (יחזקאל יג, טו). וכל ראש פסוק דכות' ב'מ'ב'. אין דן (ירמיהו ל, יג). אין מתם (תהלים לח, ד).

בכותרת הרשימה מוזכרים עשרה פסוקים, אך בפרטן אי אתה מוצא אלא תשעה, שהרי אחד הפסוקים בא פעמיים. בדיקת הכתר מעלה, שההזכרה השנייה של הפסוק "ה' אין כמוך" היא פרי "תיקון" במסורה. תחילה פירט המסרן תשעה פסוקים בלבד. אחר כך בא להשלים, ולשם כך האריך את השורה הראשונה בהערה. הוא גירד את תיבת ועתה שהייתה בסוף השורה (ואולי גם תיבת הגבענים מן הפסוק הקודם), הוסיף את הפסוק "יי מי כמוך", וכתב מחדש את המלה ועתה. אלא שלא השגיח שהפסוק שהוא "משלים" כבר מצוי ברשימה, והפסוק החסר הוא "וידבר העם באלהים ובמשה" (במדבר כא, ה; ראה אכלה ואכלה, סעיף 325). אפשר גם לרדת לסיבת הדבר. תחילה הובא הפסוק שלא על פי סדרו במקרא, כדי להסמיכו לפסוק הדומה והמקביל לו ("על כן גדלת ה' אלהים כי אין כמוך"). כשבא המסרן לתקן ראה שהפסוק מדברי הימים איננו בסוף הרשימה, ולא השגיח שכבר בא באמצעה.³⁴

2. טעות בין סימן ארמי לסימן אחר

טעות שטעה המסרן במקום אחד במסורה הגדולה יש בה כדי ללמד על דרכי עבודתו. הערת המסורה הגדולה לשמואל א כה, ג מביאה סימן זיכרון בארמית לפסוקים שבהם מופיעה המלה שכל: "שכל ה' וסימנהון מדעתי סכרת לגוברא דמלוי חריפן". אולם כבר עמד לוינגר במהדורתו (לוינגר, מסורה) על כך, שסימן זיכרון זה שייך למלה אחרת באותו הפסוק – קשה (או הקשה). מסורה זו עצמה נמסרה בכתר בדברים לא, כז: "קשה הקשה ה' בלשנ' וסימנהון מדעתי סכרת לגוברא דמלוי חריפן". מה גרם אפוא לטעותו של המסרן? עיון במקורות אחרים מספרות המסורה מעלה, שגם למלה שכל נמסר במסורה סימן זיכרון בארמית, המונה את המקרים שבהם מלה זו מנוקדת בשני סגולים (בשאר ההיקרויות היא מנוקדת בצירה ובסגול):

34. אגב אורחא, בהזכרה הראשונה של הפסוק בא שם הויה, ואילו בפעם השנייה בא תחליף שם הויה, ובאמצע השורה. דוגמה זו מצטרפת אל אלו שמנה גלצר (מלאכת הספר, עמ' 247). ואף שתחליף שם הויה בא כאן שלא בסוף שורה, ברור מהסברנו כי המסרן נתון בדוחק מקום ולכן נזקק לקצר.

שכל ה' וסימנהון אתתא עצת ויהבת לגברא ספרא (מ"ג ק, שמ"א כה, ג).
שכל ה' פת' וסימ' והאשה טובת שכל. יועץ בשכל. ניתן הסכל במרומים. איש
שכל. ושום שכל. וסימ' בל' תרגום איתתא עצתא ואיתהבת לגברא ספרא
(גינצבורג, המסורה, ש 419).

שכל ה' פתחין וסימ' בלשון תרגום אתתא אתיעצת ואיתהיבת לגברא ספרא.
וביאורם... (מ"ג ד, נחמיה ח).

שני סימנים ארמיים נמסרו אפוא למלים שונות מן הפסוק בשמואל. כל אחד מהם
הוא בן חמש מלים, ובכל אחד מהם מופיעה המלה גברא. המסרן רשם כנראה את
הסימן על פי זיכרונו, ונתחלף לו סימן בחברו.³⁵

ד. הניקוד הבבלי בכתר ופשרו

כתב ייבין בספרו על הכתר (עמ' 72), שבכתר מצוי ניקוד בבלי במספר מקומות.
ניקוד זה מצוי בשלושים מקומות בקירוב במסורה הגדולה, וכן בדוגמות בודדות
במסורה הקטנה, ורק בהערות כתיב-קרי. בשני מקומות בא ניקוד טברני מעל האות.
השימוש בניקוד בבלי טעון הסבר. אין צריך לומר שבגוף המקרא מעולם לא
השתמש הנקדן בניקוד בבלי או בניקוד טברני עליון. מה ראה אפוא להשתמש
בניקוד בבלי דווקא בהערות המסורה? נראה שאפשר לעמוד על פשרו של דבר
מבדיקה של הערות המסורה הקטנה.³⁶

כבר ציין ייבין, שניקוד בבלי אינו בא בהערות המסורה הקטנה המונות את צורות
הנקודות בניקוד כלשהו (כגון: ה, ד, ל). מספר ההערות מסוג זה אינו קטן כל כך כפי
שאפשר להתרשם מדברי ייבין.³⁷ במקרים אלו אין סימן הניקוד בא לציין את הגיית
האות שמעליו; אין פה אלא כתיבה מקוצרת של הערה שאפשר היה להביעה במלים
(כגון: ד' פת'; ל' קמ'). עלינו לבחון אפוא את מלות המקרא המצוטטות בהערות
המסורה הקטנה. בדרך כלל מועטים הציטוטים במסורה הקטנה, שהרי המבדיל בינה
ובין המסורה הגדולה הוא, שבמסורה הקטנה בא מניין בלא פירוש ובמסורה הגדולה

³⁵ תאורטית ייתכן אמנם, שהעתיק המסרן ממקור כתוב ודילג מהערה אחת לחברתה הדומה לה וראה
למשל בכ"ק בשמואל שם, שבאו בו שתי ההערות זו בצד זו; אולם הסברנו מתקבל יותר על
הדעת.

³⁶ הניקוד הבבלי בא בהערות המסורה הגדולה כשלושים פעמים, ורק בשבע מלים במסורה הקטנה.
אולם משקלו היחסי לעומת הניקוד הטברני גדול יותר דווקא בהערות המסורה הקטנה; ולהלן
ננסה להסביר את הסיבה לדבר.

³⁷ בסוף דברים ובספר יהושע מניתי כ־15 הערות מסוג זה. לאמתו של דבר, המסורה הקטנה בכתר
משתמשת לעולם בסימן ניקוד מתחת לאות המניין בהערות מסוג זה, ואינה מתארת את הניקוד
במלים אלא כשיש המשך להערה, כגון "ו' וק' קמ".

בא פירוט הפסוקים. ציטוט מלות המקרא בא אפוא בעיקר בהערות קרי וכתוב ובהערות המונות ב', היינו הפסוק הנדון ופסוק נוסף. הערות מסוג זה רומזות לעתים קרובות לפסוק השני.

בדרך כלל נמנע המסרן מכל ניקוד בהערות אלה. לא מצאתי הערת ב' שמלת הרמז שלצדה מנוקדת.³⁸ אולם בהערות קרי חש המסרן לפעמים צורך להוסיף ניקוד חלקי כדי שכוונתו תהיה ברורה. מבין עשרה מקרים כאלה שמצאתי בכתר (חלקם רשם ייבין, כתר, עמ' 72-75) בשישה בא ניקוד בבלי, באחד בא ניקוד טברני עליון, ורק בשלושה בא ניקוד טברני רגיל.

ניקוד בבלי בהערת קרי:

1. יחזקאל לג, טז: חטאתו – תיו קרי.
2. שם לו, יג-טו: גויך, וגויך, וגויך – גוייך וגוייך וגוייך קרי.
- 3-4. שם לז, טז: חברו – ריו ק' (פעמיים).
5. דברי הימים ב לב, כא: ומיציאו – אי ק'.
6. משלי לא, ד: או – אי ק'.

ניקוד טברני עליון בהערת קרי:

7. מלכים ב כא, יב: כל שמעיו – שמעה קרי.

ניקוד טברני בהערת קרי:

8. שמואל ב טז, י: כי יקלל – כה ק'.
9. יחזקאל לו, יג-יד: גוייך וגוייך ק'.³⁹
10. דברי הימים א יד, א: חירם – חורם קרי.

אפשר להבין את הצורך שחש המסרן להוסיף ניקוד להערת הקרי, אף שלא תמיד יש הכרח בכך. בהערה 7, שמעה, יש חשש שיטעו בהבנת המפיק המסומן באות יוד של שמעיו. את המלה גוייך (בהערה 2 ובהערה 9) עלולים לקרוא בטעות בפתח מתחת לאות ויו, כפי שמנוקד בתיבת הכתיב, ומבחינה "טכנית" אין מה שישלול אפשרות כזאת. בהערה 10 סומן קמץ באות ר, שהרי השמות חירם-חירום מתחלפים במקרא בספר מלכים (בשמותיהם של אותם אנשים), ובא המסרן להדגיש שהקריאה פה היא בקמץ ולא בחולם.

38. במקום אחד (שופטים א, ז) הוסיף המסרן את הטעם גרשיים לתיבת הבנים (הרומזת לירמיהו ז, יח) כדי לרמוז לקורא לאיזה פסוק הוא מכוון.

39. צורה זו של כתיב וקרי נאה פה בשלושה פסוקים רצופים. שני הפסוקים הראשונים נמצאים בכתר בסוף הדרף, והשלישי בראש הדרף שלאחריו. תחילה רשם המסרן בהיקרות האחרונה הערה אחת על קרי כל שלוש המלים (וניקדה ניקוד בבלי). אחר כך נמלך ורשם הערה נוספת בתחתית הדרף הראשון, כנראה מתוך רצון שההערה תופיע באותו הדרף שבו נמצאת תיבת הכתיב (כרגיל בכל הערות המסורה). בהערה זו ניקד חיריק טברני.

נראה אפוא שרצה המסרן להימנע מניקוד מלות המקרא בין טורי הכתוב, ובמיוחד רצה להימנע מניקוד צורות הקרי. המקום הראוי לדעתו לניקוד הוא אך ורק בתוך טורי הכתוב (ובדרך כלל בצמוד לאות שהניקוד שייך לה, כמו שציינן ייבין, כתר, עמ' 76-77). אם נזקק להוסיף סימני ניקוד הוא מעדיף להשתמש בסימן של "חולין", היינו בניקוד בבלי או בניקוד טברני מעל האות. בשלושה מקרים לא הקפיד בכך, וניקוד (בשגגה?) סימן ניקוד טברני בהערת קרי.

אין הסבר זה מיישב את מנהג המסרן בהערות המסורה הגדולה. ניקוד טברני מצוי בהן לא מעט, ובמקצת המקומות בא גם ניקוד בבלי. לא מצאתי עיקרון שיסביר את שימוש של הנקדן בשני סוגי הניקוד, וכנראה לא הקפיד בדבר, ורק במקצת המקומות נהג כמנהגו במסורה הקטנה.⁴⁰

ה. מסורה בבליית בכתר?

"ואתנהו ביד איל גוים. עשו יעשה לו ברשעו גרשתיהו" (יחזקאל לא, יא).

המסורה מעידה על פסוק זה מנבואת יחזקאל על פרעה מלך מצרים, שיש מחלוקת מדינחאי ומערבאי בכתיובו. לפי מדינחאי הכתיב מלא, איל גוים, ואילו אליבא דמערבאי הכתיב חסר, אל גוים. מחלוקת זו בכתוב (אך לא בהגיית המלה) יכולה לשקף גם מחלוקת פרשנית. הכתיב המלא איל מתפרש מלשון כוח.⁴¹ גם הכתיב החסר אל יכול להתפרש במשמעות כזאת, כמו הצירוף "לא אל יד", המופיע חמש פעמים במקרא בכתוב חסר. עם זאת הכתיב החסר יכול להתפרש גם במשמעות "אילי הגויים", כמו בפסוקים שבהם בא הצירוף "אל נכר" או "אל זר".

אולם מה שנמסר ברשימות החילופין על מחלוקת מדינחאי ומערבאי אינו מתאים למה שידוע לנו ממקורות אחרים. כתב-היד הטברניים המובהקים גורסים כתיב מלא, איל גוים.⁴² וכבר עמד על הדברים בעל מנחת-שי ותמה עליהם: "לבני ארץ ישראל

40. ייבין (כתר, עמ' 75) מציע, שבמקצת המקרים המקום הפנוי מעל האות או מתחתיה גרס. אולם לא בכל מקום הסבר זה תופס.

נצייין בהערת-אגב שאף בכ"י ק, המרבח בניקוד בהערות המסורה, מצאתי מקרים בודדים של שימוש בניקוד בבלי בהערות המסורה הגדולה (ירמיהו טו, טז ואכלם לעומת דאכלם; שם נא, יג במלה וחציר'ו), ואף שם קשה למצוא הסבר לדבר. שיטתו של מסרן ש היא לנקד ניקוד מלא את מרבית מלות הרמז לפסוקים שבמסורה הקטנה (כגון בהערות "ב" ובהערות "יוחד"). במקרים רבים מסומנים גם טעמי המקרא. אולם גם הוא אינו מנקד את הערות הקרי. לעומת זאת, בכ"י 20 גם חלק גדול מהערות הקרי מנוקד.

41. כמו "אילי מואב" ושמות טו, טז, "אילי הארץ" (יחזקאל יז, יג).

42. כך בכתב-היד א, ל, ק, ש, 1, 20 וברוב כתב-היד שבדק גינצבורג. בכ"י וטיקן אורבנטי 2 ובדפוס מקראות גדולות "אל", וכך בשמונה כתב-היד שבדק גינצבורג. ראוי להעיר פה גם על נוסח פסוק זה המשתקף במקורות שונים מחוץ למסורה: יונתן והפשיטתא

חסר יו"ד ולבני בבל מלא... ובדפוסים ישנים וספרים כ"י מדוייקים מלא יו"ד, ויש לתמוה עליהם דאנן בחילופי המקרא לאו בתר בני בבל גרירינן. ושמא עשו כן לסיבה מן הסיבות". ייבין, בספרו על הניקוד הבבלי, הוסיף תמיהה על תמיהה: לא זו בלבד שנוסח הטברנים מתאים למדינחאי, אלא שאף עדות כתבי-היד בניקוד בבלי מוקשה. הפסוק הנדון נמצא בשלושה כתבי-יד בניקוד בבלי: בראשון, שניקודו בבלי עתיק, בא כתיב חסר, אל; בשני, שניקודו בבלי בינוני, ניטשטשה המלה ואינה ניתנת לקריאה; ורק בשלישי, שניקודו בבלי צעיר, בא כתיב מלא, איל.⁴³ לפיכך מציע ייבין: "לפי העדויות בכ ובט [= הבבליות והטברניות] מסתבר שהחילוף הפוך, אף על פי שבקביעת נוסח מדינחאי [ברשימות החילופים] משמש המונח הבבלי 'שלמ'". נבוא עתה לבחון את השערתו של ייבין לאור שתי הערות מסורה מכ"י ש ומן הכתר. בכ"י ש באה הערת מסורה גדולה לבראשית יד,⁴⁴ הדנה בתפוצת הכתיבים אֵיל/אָל במקרא, וזה לשונה:

איל פארן שלמ' במתואתא. איל גוים שלם בעבודה זרה. וכל בעירה שלם וכל אולמי שלם בר מן וימד אל אולם (יחזקאל מ, מח).

המסורה ממיינת את ההיקריות הרבות של איל/אל במקרא על פי משמעותן.⁴⁵ הכתיב המלא איל מצוי לפי מסורה זו בארבע משמעויות שונות: פעם אחת הוא בא

תרגמו "תקיףא]" (כמו שתרגם אונקלוס את "אילי מואב", שמות טו, טו). השבעים תרגמו בלשון שר, ἄρχουτος. ילקוט המכירי לתהילים צב, כו: "ואתה מרום לעולם ה'. זש"ה אקרא לאלהים עליון. נקרא אל, נקרא עליון, נקרא ה', נקרא רחום... נקרא אל שהוא תקיף, שנאמר יצאתנהו ביד אל גוים".

אבן ג'נאח, ספר השורשים, שורש איל, מביא רק את הכתיב החסר: "ומהשורש הזה והעניין הזה 'האל ה' והוא מדה. וכמהו יצאתנהו ביד אל גוים'... והנה אשר בין האלף והלמד הוא עין הפועל.

וקבוץ 'אל גוים' – ידברו לו אלי גבורים, והוא גם כן בלתי יוד...".

רש"י מפרש (כנראה בעקבות התרגום): "ביד קשה שבגוים". רד"ק, שורשים, מביא את מחלוקת מדינחאי ומערבאי בפסוק, וכך גם בפירושו ליחזקאל, שם: "למדינחאי מלא ביו"ד ולמערבאי חסר יו"ד, ופירוש ביו"ד תקיף הגוים, וכן 'ואת אילי הארץ לקח' – תקיפי הארץ". נראה שכוונתו שגם לנוסח החסר הפירוש הוא כאילו מלא.

43. ייבין, ניקוד בבלי, עמ' 755. כתבי-היד הם: אב 10 (ניו יורק JTS 504.8, בבלי עתיק); אב 22

(אוקספורד c.1.25, בבלי בינוני); מב 13 (לנינגרד, פירקובין א, B3, בבלי מורכב צעיר).

כמוכן, מקרה זה איננו המקרה היחיד של אי התאמה בין רשימת החילופים ובין המסורות המוכרות לנו. ייבין (ניקוד בבלי, עמ' 30–32) בדק ומצא, ששיעור ההתאמה בין מסורת הניקוד הבבלי ובין נוסח מדינחאי הוא שני שלישים בלבד. גם ההתאמה בין נוסח מערבאי למסורת הטברנית אינה מלאה.

44. מסורה זו באה בפנינו החיצונה התחתונה של העמוד. ההערות הנכתבות במקום זה בכ"י ששון

הן בדרך כלל בעלות אופי מיוחד, והן עוסקות לפרקים בצירופים מיוחדים של טעמים ובחילופי נוסחאות. ראה ששר, עמ' 319–320.

45. ככל הנראה עוסקת המסורה גם במלים אלו שלפניהן אות שימוש. אין היא דנה בכל הלישנא,

כגון בצורות הרבים.

בשם מקום, "איל פארן" (בראשית יד, ה);⁴⁶ פעם אחת מופיע כתיב מלא בשם אלוהות של עבודה זרה (בפסוק שאנו דנים בו, יחזקאל לא, יא);⁴⁷ כמו כן בא לעולם כתיב מלא בהיקריות איל כצורת הנסמך של איל במשמעות הזכר בכבשים, וכן במשמעות עמוד או מזוזה בפתח הבניין, חוץ מפסוק אחד (שם מ, מת); שימוש לשון איל במשמעות זו שכיח ביחזקאל מ-מא).⁴⁸

מסורה זו קובעת אפוא ש"איל גוים" בפסוקנו בא בכתיב מלא, והיא מתאימה לנוסח כתבי-היד הטברניים שהזכרנו.⁴⁹ אולם סגנונה הבלבלי של ההערה בולט לעין:⁵⁰ היא משתמשת ארבע פעמים במונח הבלבלי שלמ; אין היא נוקטת את המונחים הטברניים לית, דכותיה, הצפויים לבוא בניסוח הערה מסוג זה; המונח מתואתא הוא בבלי (ייבין, ניקוד בבלי, עמ' 61); אין היא מזכירה כל מניין (במסורה הטברנית צפוי הניסוח "וכל אולמי דכותיה [מל'] בר מן חד [חס']"); ודומה שאף עצם הגישה של מיון על פי המשמעות נפוץ יותר במסורה הבלבלי מן המסורה הטברנית.⁵¹

גם במסורה הקטנה של הכתר לפסוק הנדון מיחזקאל מופיע חלק מן ההערה שמצאנו בכ"י ששון: "ביד איל גוים של בטעותא". המלה הארמית טעותא באה כאן

46. בשאר המקרים של שמות מקומות מופיעה המלה בכתיב חסר, כגון בהיקריות "בית אל".

47. לעומת שאר היקריות אל המכוונות לעבודה זרה, כגון בצירופים "אל נכר" (3א), "אל זר" (2א), "אל אחר", "ושאריתו לאל עשה".

48. חלקה האחרון של ההערה נמצא גם במסורה הטברנית, בהערות המסורה הקטנה ליחזקאל מ, מת. מ"ק א, ל, ש; ל' חס' באולמי. מ"ק מוסרת: חס' (הערה כזאת בלא מניין מורה בכ"י ק על כתיב חריג שראוי להעיר עליו במיוחד, כעין הערת קרי וכתבי).

המסורה הגדולה בכ"י ש מונה את המלאים, ואינה ממיינת את היקריות אל בכתיב חסר. היקריות אלו באות בחמש משמעויות: (1) כינוי לה'; (2) כינוי לאילי הגוים; (3) כוח (בצירוף "לאל יד"); (4) קיצור של אֵלָה; (5) עמוד או מזוזה (במקדש).

בכמה ממקורות המסורה הטברנית יש ראיות לחלוקה פרשנית אחרת של היקריות איל. המסורה הקטנה של כ"י וטיקן 441 מוסרת על הפסוק "איל פארן" (בראשית יד, ו): "ג' מל' בלישי". נראה שמסורה זו פירשה את "איל פארן" מלשון עץ (עין בפירוש רמב"ן שם), וצירפה אותו אל "כי יבושו מאילים" (ישעיהו א, כט), "אילי הצדק מטע ה'" (שם סא, ג). המסורה הגדולה של ק ליחזקאל לא, יא מוסרת: "אליהם יחזקאל לא, יד; האלף בצירוף). איל גוים (שם, יא) – לשון רברבי", היינו לשון גדולה וכוח. מסורה זו חולקת על המסורה שאנו דנים בה, שפירשה את איל גוים מלשון עבודה זרה. עוד נעיר כי מ"ק ק₁ ליחזקאל לא, יא מוסרת "ב' מל'".

49. כ"י ש שבו באה ההערה הוא כתבי-יד של התורה בלבד.

50. ששור (עמ' 310, הערה 5) הרגיש במקורה של המסורה ובקשר לרשימת החילופים, וציין: "מעניין שדווקא בהערת מסורה בעלת לשון מורחית טיפוסית באה מסורה הנחשבת לימורחית". אולם בפירוש המסורה השתבש שם הרבה. שם, עמ' 206, הוא ציין שכתבי המלה מתואתא באלף המציינת תנועת a באמצע המלה הוא כתיב בבלי.

המונחים מתואתא וטעותא משמשים גם בהערת מסורה בכ"י ל^מ בשמות לט, כו בנוגע לכתיב רמן/רמון (כפי שמסר לי הרב מ' ברואר): "ויחננו (במדבר לג, יט). ויסעו (שם, כ) חס' במואתא(א)... והשתחויתי. בהשתחויתי (מל"ב ה, יח) חס' בטעותא".

51. השווה למסורה הטברנית לכתיבי אילים/אילים/אילם, המצרפת כמה משמעויות של המלה.

במקום עבודה זרה שבכ"י ששון.⁵² הערה זאת בכתר היא יוצאת דופן מכמה בחינות. היא מסומנת בכתב העבה, האופייני לשכבה המאוחרת של הערות המסורה בכתר.⁵³ באופן חריג ומתמיה אין ההערה מסומנת לצד הפסוק שהיא מתייחסת אליו. הפסוק "ביד איל גוים" (יחזקאל לא, יא) בא בטור הימני משלושת הטורים שבעמוד, ומעל המלה איל מסומנת עיגולית כרגיל, ואילו הערת המסורה רשומה בשוליים השמאליים של העמוד.⁵⁴ המסורה חריגה גם מבחינת הסגנון, בכך שהיא מזכירה את הפסוק שעליו היא באה להעיר.⁵⁵

מן הממצאים עולה, שהפתרון שהציע ייבין להחליף את נוסח רשימת החילופין אינו פותר את כל הקשיים, שהרי על כל פנים יש אחיזה לכתוב המלא איל במסורה הבבלית, כעולה מן המסורה שאנו דנים בה, מרשימת החילופין וכן מכתב-היד מסוג בבלי צעיר. גם לכתוב החסר אל עדויות בבליות: לאמתו של דבר, הוא משתקף לא רק בכתב-היד הבבלי העתיק אב2, אלא גם במסורת הפרשנית שבהערת המסורה הבבלית. המיון של אותה המסורה, המשייך את "איל גוים" ל"עבודה זרה", הוא עצמו תמוה. מדוע לא לפרשו, כמו התרגום, מלשון חזק, כמשמעות הלשון בפסוקים "אילי מואב יאחזמו רעד" (שמות טו, טו) ו"ואת אילי הארץ לקח" (יחזקאל יז, יג)? נראה שמסורת פרשנית זו רומזת למסורת נוסח שגרסה אל בכתוב חסר. אין לפקפק אפוא בכך שלשני הנוסחים הייתה אחיזה במסורת בבל.

אשר למסורת הטברנית: כאן אין עדות מפורשת התומכת בנוסח מערבאי שברשימת החילופין (אל חסר). אפשר שרמזו לנוסח כזה עולה ממעשיו של מסרן הכתר עצמו. העובדה שנזקק להביא כאן מסורה בבלי – בדרך מיוחדת המסגירה את אופייה הזר⁵⁶ – אפשר שרומזת היא לכך שנזקק למסורה זו כדי לדחות את מסורת הכתיב החסר שהכיר.⁵⁷ אפשר גם שבאמת לא היה הכתיב החסר מקובל במסורת

52. שלוש הקטגוריות האחרות מנוסחות בכ"י ש בארמית (מתואתא, בעירה, אלמי), ומסתבר שדווקא הנוסח שבכתר משקף את ניסוחה המקורי של ההערה.

53. ראה גלצר, מלאכת הספר, עמ' 242–246.

54. בגלל הריחוק הגדול בין המסורה לפסוק הנדון אי אפשר להיתלות פה בנימוק שהמסרן לא מצא מקום פנוי להערה בשלב המאוחר שבו היא נרשמה.

55. אפשר שיש קשר בין מקום ההערה ובין ניסוחה. למעשה היא מצויה במעמד-ביניים בין מסורה קטנה (סימון העיגולית, מקום ההערה בצד הטורים) ובין מסורה גדולה (ריחוק מן הפסוק המסומן, הזכרת הפסוק המאפשרת להערה לעמוד בפני עצמה).

56. כפי שציין ייבין (ניקוד בבלי, עמ' 755), בכ"י ל20 באה הערת מסורה קטנה לפסוקנו: "לי מל' בעבדה זרה"; ובדומה במ"ק ש1: "לי מל' בליש". נראה לי שניסוחים אלו הם "תרגום" טברני של המסורה הבבלית שאנו דנים בה, ונראה שמסרן הכתר בחר במודע שלא לנקוט דרך זו.

57. בטקסט עצמו אין עקבות של תיקון, ומשמע מכך שכבר מלכתחילה כתב הסופר איל מלא. בשלב מאוחר בא המסרן לתמוך נוסח זה בהערת מסורה ממוצא בבלי.

טבריה, והחילוף שברשימת החילופין היה מעיקרו בין שתי אסכולות בבליות (כגון סוראי ונהרדעי). רק אחר כך צורף חילוף זה לרשימה הנפוצה יותר של חילופי מדינחאי ומערבאי.

אם אמנם נכונה הדרך שהלכנו בה, למדנו פרק מאלף בסוגיית מכלול היחסים שבין המסורה הבבליית והמסורה הטברנית, ולמדנו שאף בכתב-היד המובהק ביותר של האסכולה הטברנית, הנמנע בקפדנות מכל הזכרה של מחלוקת או של שיטה אחרת, ניתנה דריסת רגל כלשהי למסורה הבבליית.

לסיום נאמר, כי כתר ארם צובה מעניק לנו הזדמנות לעמוד לא רק על עצם הנוסח והמסורה אליבא דבן-אשר, אלא גם להתבונן בדרכי עבודתו ובסגנונו האישי של בעל המסורה המפורסם. העובדה שיש בידנו אוטוגרף של המפורסם במסרנים מאפשרת בדיקות שמן הנמנע לעשותם בהעתק, אפילו המדויק ביותר. ואין קווים אלה ששרטטנו אלא התחלה בלבד.

קיצורים

ביבליוגרפיה

ברויאר, כתר = מ' ברואר, כתר ארם צובה והנוסח המקובל של המקרא, ירושלים תשל"ז.

גושן, אותנטיות = מ' גושן-גוטשטיין, "האותנטיות של כתר חלב", בתוך: כתבי מפעל המקרא של האוניברסיטה העברית, כרך א: מחקרים בכתר ארם צובה, ירושלים תש"ך, עמ' י-לז.

גינצבורג = כ"ד גינצבורג, המסורה על-פי כתבי-יד עתיקים, לונדון תר"ם.
גלצר, מלאכת הספר = מ' גלצר, "מלאכת הספר בכתר ארם צובה והשלכותיה", ספונות יט, ס"ח ד (תשמ"ט), עמ' 167-276.

ייבין, כתר = י' ייבין, כתר ארם צובה ניקודו וטעמיו, ירושלים תשכ"ט.
ייבין, מבוא = י' ייבין, מבוא למסורה הטברנית⁴, ירושלים תשמ"ג.
ייבין, ניקוד בבלי = י' ייבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, ירושלים תשמ"ה.

לוינגר, מסורה = ד"ש לוינגר, מסורה גדולה של כתר ארם-צובה, ירושלים תשל"ז.
לוינגר, מקוריותו = ד"ש לוינגר, "מקוריותו של כתב-יד חלב", בתוך: כתבי מפעל המקרא של האוניברסיטה העברית, כרך א: מחקרים בכתר ארם צובה, ירושלים תש"ך, עמ' לח-פב.

עופר, עניינות = י' עופר, "שתי עניינות במסורה", מחקרים בלשון ב-ג, ירושלים
תשמ"ז, עמ' 377-386.

עופר, קאסוטו = י' עופר, "כתר ארם צובה - לאור רשימותיו של מ"ד קאסוטו",
ספונות יט, ס"ח ד (תשמ"ט), עמ' 277-344.

ששר = י' ששר, כתב-יד ירושלים 5702⁰ 24 (ששון 507) ומקומו בהתהוות נוסח
המקרא הטברני המקובל, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה
העברית בירושלים, תשל"ג.

כתב-יד של מקרא ומקורות מסורה

א = כתר ארם צובה (מהדורת פקסימיליה, ירושלים תשל"ו)

ל = כתב-יד לנינגרד, פירקוביץ B19^A

ל₁₁ = כתב-יד לנינגרד, פירקוביץ ב, 25

ל₂₀ = כתב-יד לנינגרד, פירקוביץ ב, 9

למ = כתב-יד להמן, תורה (לשעבר קהיר, גוטהייל 14) ונביאים ראשונים (לשעבר
קהיר, גוטהייל 27)

ק = כתב-יד קהיר של הנביאים

ק₁ = כתב-יד קהיר, גוטהייל 22

ש = כתב-יד ירושלים 5702⁰ 24 (לשעבר ששון 507)

ש₁ = לשעבר ששון 1053

ד = דפוס מקראות גדולות, ונציה רמ"ד-רמ"ו